



עולם והיפוכו¹

נתן אלתרמן

א. המטריה

ימי שני חייה ארבעים שנה ושתים שנים. כך מצאנו כתוב. ארבע פעמים תיקן אותה בעליה. הוא שומר אמונים לשלו. נסיון-חיים לימדהו לבטוח. בטלוי יותר מאשר בשינוי. רכושו אינו מתיישן לעולם. במקום שבו מסתיים היושן, שם מתחיל אצלו אביבה הנצחי של המסורת. כך אירע גם למטריה. שרלוק הולמס, בן ארצה, היה חוקר לדעת על-פיה, מה טבעו של ראש המיניסטרים.

אנדרטת-החירות בשערי ניו-יורק חגיגית ממנה. יד-יולי בכיכר הבאסטיליה זקופה וגלוית משמעות ממנה. אבל האנדרטות הן ז'אסטה, ויד-יולי היא מצבת-זכרון – והמטריה, לעומתן, היא חפץ מחפצי-הבית. בה עשתה הדימוקראטיה את טיוליה הקטנים אל הגינות העירוניות, אל מרוצי הסוסים, אל הקולוניות. סמליה הכבדים יותר, המפורשים יותר, מעיקים עליה עד היום. מזכירים לה קצת חובות שלא נתמלאו, קצת שבועות שהעלו אבק, חברי הקבינטים, בלכתם לשיבות, בוחרים עד היום לשאת עמם את המטריה. היא נוחה יותר לטלטול. את אנדרטת החירות קשה להשאיר בגרדרובה.

כך בבריטניה, כך בצרפת, כך בגרמניה שלפני המבול, כך בארצות-הברית, כך בליכטנשטיין, שחמשת חייליה משחקים עדיין בדומינו. בבתי-הנבחרים, בבתי-היתומים, בבתי-המשפט, בבתי-התמחוי של חיל-הישועה, השתרכו חיי-חולין דמוקראטיים. המלחמה, שהפריחה רוב אבק מן התיקים, לא נשתכחה, עד שנח האבק שנית על מקומו בשלום. בערי המטרופולין היו אנשים בסך באים לעיתים מוזמנות ללבות את אש התמיד שעל קבר האלמוני, למרגלות שערי-הנצחון. ב"כיכר הכוכב" של פאריס ניצנצו קובעי-הנחושת של פרשי המשמר הרפובליקאי. ובהתחיל מטפטף הגשם הסתווי, השכיח ב-11 בנובמבר, היה העם הרב שבכיכר פורש את מטריותיו, לקול מנגינתה הנפלאה, הקורעת-לב, של המרסלייזה. אש-התמיד להטה, כעדות לחירות העמים ואחוותם, והטכס היה שגור, עם רוח קלילה של שעמום, - שהרי חירות העמים ואחוותם הם דברים המובנים מאליהם. בפתחיהם של בתי-הדין ניצבה אותה עלמה, שהלוט על עיניה, ובידה האחת כפות-המאזניים, והשנייה מחזקת השלח, והפרקליטים הנתבעים עם התובעים, שהיו חופזים על פניה, רצוא ושוב, כעל פני רהיט ישן, שאין נתקלים בו, - שהרי הצדק הוא דבר המובן מאליו. ובערי המטרופולין צעדו אדומי-סמלים מזה

¹ טורים, שנה ב, גלי' מט-נ. נכלל בספר "במעגל" - הוצאת הקיבוץ המאוחד - תשל"ה

ושחורי-סמלים מזה, והשוטרים נצטוו שלא להפריעם, כל עוד הסדר בעינו, - שהרי הסדר הוא דבר המובן מאליו.

מיהו שאמר, כי הדימוקראטיה איבדה את תרועת ההמון והנערים, משום שאין בה אותו מס מגרה, שבלעדיו גוברות עצלותו ושיגרתו של משטר אפילו על יצר ההתגוננות? רחובותיהן של הבירות זרועים עדיין אנדרטות וזכרונות וסמלים, שכל אחד מהם עשוי לעורר קנאה ונאמנות פי עשרה מאשר חבילת הזרדים שעל דגלי ה"באלילה". אך הסמלים הללו, מחציתם נתרוקנו ומחציתם נתאלמו. ככילי רובץ על דינריו, שמעה הדימוקראטיה את המולת הסיסמות הבוקעות מאגפיה. האימה שאחזה בה עכשיו היא אימתו של הארפאגון הנבהל מן הבדידות ומרעיש בזהבו.

ב. סופה של הדרך הקצרה

בשטחיות שאין כמוה פרשה הדימוקראטיה את סמליה. החירות הייתה לה בעיקר חירות המפלגות, ובגרמניה – עד כדי כך שתלתה את חייה ומותה בתוצאותיהן של הצבעות. מותו של הארפאגון בגרמניה. כך לא נפל עדיין שום משטר. לא בקרב, אלא בפרלאמנט. עולם, שחרב ברוב דעות.

החירות הייתה חירות המפלגות. חירות של משמעת וחופשת-צנזורה. הפוגע בכבודו של סגן-הקצין היה חייב מאסר, אם בצדק או שלא בצדק, אך בעתוננים המצוירים היה מותר לצייר את ראש-הממשלה בצירוף זנב. שום משטר לא חי ברוח בקורת כה חזקה, - ומעניין הדבר כי הרוח נשבה דווקא לצד שבסמליו הפוליטיים הוא ניגודו של צלב-הקרב. אתה מדפדף ביבול העצום של ספרות ה"פרולט" הגרמנית משנות העשרים וראשית השלושים. שפע של פאתוס ודברנות, של כשרון והעדרו, של סאטירה וציניות. כל השטפון ניתך על הצנזורה, ונמצא כשר. וכך בתיאטרות, וכך בקלובים, וכך בפרברים, וכך בסאלונים. הדימוקראטיה היתה קו-המשטר, אך ביקורתה היתה קו המחשבה, ויותר מזה – קו-האופנה. הגיעו הדברים לידי כך, שביקורת המשטר נעשתה חלק מן המשטר עצמו, ורבים מן הקטגוריים הרגישו עצמם בטוב מאוד בעולם הזה. סטירת-לחי מבריקה לשלטון ולסדריו היתה פותחת קאריירה בפני סופר ושחקן, והפסד הקנס או המאסר היה יוצא בשכרם. מספר הסאטירות הללו, שספג המשטר הדימוקראטי בחייו, הוא עצמו עלול היה להכריעו ארצה, ובייחוד בגרמניה, שלא נתאוששה מתדהמת המלחמה. מי לא ניסה את כוחו במלאכה זו? אנו מוציאים מן המניין כמה דמויות זורקות-אור, שאין חברה תרבותית בלעדיהן, אך עשרות-עשרות מושכי בשבט פרוליטארי עשו את המרדנות הזאת כאחד "המקצועות החופשיים". ידוע לך היטב אותו טיפוס של שחקן, הזוכר בגעגועים את רוח-המרד הכבירה, שסערה בקאברטים הברליניים, נגד ברלין הטרומ-נאצית, ומבקש ממך "זונג" מהפכני, כלומר "זונג" הזוכה למחאות כפיים ולהסכמה. כמה "זונגים" כאלה, וטובים מאלה, נכתבו ודוקלמו בברלין שלפני היטלר! ואמנם המהפכה באה, מהפכה שונה מן הקצה אל הקצה מזו שעלה דובר ב"זונגים". בספרות מעשית זו לא היתה, איפוא, תועלת מעשית רבה. ויש לזכור, כי על הנושאים, שספרות זו טיפלה בהן, נכתבו גם חיבורים חשובים יותר. מעמיק היה הקטרוג שעוררו על החברה טובי הוגיה ואמניה, וייתכן כי אילו היה מספר קוראיהם ומפיציהם בפועל לא קטן ממספר הלהוטים אחרי ה"זונגים" השמאליים (דבר שלא ייתכן), כי עתה נשתנה קצת מהלך המאורעות. ספרות סכימאטית זו קלעה אל הייצרים. היא היתה נטולת פירושים, נטולת מחשבה שניה. הלחם,

העבודה, הבורגני, היו לה אפקטים, שחידושם אינו פוחת עם השימוש. מפאת שיגרה עצומה וחוסר-אונים הייתה הטפתה לכפירה ולהרס משכנעת כשלעצמה, מכסה על אור המטרה שמאחורי המלים. היא חילקה חמרי-נפץ, שעליהם רשמה בפירוש "למען הצדק", אך כמה קל להחליף תווית בתווית. מחוץ לאחדים, שדבריהם היה קול נשמתם, ישב אל שולחנות-הכתיבה ועמד על הבמות ערב-רב של אפיגונים שניסרו כנגרים את מיתריו של ההמון, בלי כל עיכובים נפשיים, בלי כל חשבונות. עם היותם מדברים אל ההמון כאל קיבוץ, דיברו אליו גם כאל עד, וספרותם, מתוך שהיתה ברובה שטחית, סיסמתית וענין שבאופנה, השכילה לנטוע לא-מעט שנאה לקיים, אך הרבה פחות מזה נאמנות שבתודעה ליעוד האמיתי. קשה לומר את הדברים, אך יש לאמרם: כוונתם אחרת הייתה, אך במידה שהספרות היא שותפת למאורעות היסטוריים (אם גדולה היא מידה זו ואם קטנה), בה במידה סייעה ספרות ה"פרולט" גם לעלייתו של היטלר.

ספרות זו, שהייתה, כאמור, עצומה בכמות, באמצעים, בגילויים, משמשת עד היום לרבים טענה המחזקת, לדידם, את מושגיהם על הדרך בה יש לראות את האמנות כנוטעת אידאות. איזו ספרות של אידאות, איזו ספרות פרוליטארית, היתה מרובה מזו שבגרמניה לפני היטלר? היא נכשלה, ואותות השפעתה נימחו, נימחו כהרף-עין, נימחו ללא זכר, בו ברגע שהתנאים (כשלון המפלגה, כשלון המשטר) דנו אותה לכליה. מי כמוה חינוך רבבות דווקא למעשה, לזעם בלתי-נכבש, נגד מעשי-עוול ועיוות-דין של הימים ההם, נגד סדרים שהם גן-עדן לעומת הנעשה כיום בגרמניה? האם אין זה נותן מקום, לפחות, למחשבה קלה על הדרכים שבהן האמנות שותפת לעיצוב הרוחות? האם אין "הנימוק הגרמני" ראוי לעורר ספקות – אם לא מסקנה קיצונית – על הדרכים ההן?

כמה מבין אלה, ש"הזונגים" היו שגורים על פיהם, שרים היום את ה"זונג" של "הורסט-וסל"? כל הבא לדון על כוחה הפועל של האמנות, על עומק חרישתה, אינו צריך לפטור עצמו מחשבונות כאלה, אך עם זאת אין עליו לעשותם מוצא לכפירה כוללת. מערכי הנפש שנטעה היא באדם, מימות ילדותו של עולם ועד עתה, הם מן היתרים החזקים ביותר, המקשרים את האנושות אל עולמה ואמונותיה, חזקים הרבה יותר מן המשוער. אלה לא יקוצצו על-נקלה בקרדומות. אם מאמינים אנו עדיין בהצלחתו של עולם, בהתפכחותו, הרי גדול יהיה בהצלה זו חלקם של כוחות-התורשה האיתנים שטיפחו באדם אמנויותיו השונות, אלפים בשנים. כשלוננו של אמצעי-השפעה מוטעה אינו כשלון.

אך את הכישלון חייב לזכור כל מי שבא לעשותו, בצורה זו שנסקרה לעיל, כלי עזר לשעה. בשנות-חירום אלו בעולם קשה לדבר על דרכים ארוכות ומעמיקות של תעמולה וחינוך, אך אין זה נימוק המצדיק את הדרך הפשטנית והקצרה שאת סופה ראינו.

אמנם, קשה וקצת מגוחך לדבר על "גורמי השפעה" מסוג זה, בשעה שהאש בבית. המלים, שיש להן תמיד דמות-אנוש, הנושאות בחובן תמיד מחשבה אנושית, נסוגות מפני המקרים שפרצו כל גדר של מושגי אדם. המלים שיש להן הגיון ונשמה אינן חלות על ענינים שההגיון אינו חל עליהן. סופרים שכוחם עמם מדגישים, כוידוים, כי קצרה ידם לדובב את הימים האלה. ונדמה, כי לא "הפרספקטיבה ההיסטורית", שכה מרבים להתגעגע אליה (ולא רק מבחינה ספרותית), היא החסרה כאן. לא היא. ייתכן, כי את ימיהם של כמה חלקים על פני כדור-הארץ אין לדובב בלשונו, משום שאין להם לשון שהדעת סובלתה. ואין המכוון בזה למעשי האכזריות הנעשים בהם, או למידותיה של הנבלה ועומקה. אין הכוונה רק לרישעו של הימים, במובן המקובל. הכוונה היא למהותם

העצמית, שאינה מהות אנושית. המלים יספרו בכאב, בחרון, על עינויו של פליט, על עינוייהם של רבבות פליטים, על בית-כנסת עולה באש, על שבעים בתי-כנסיות עולים באש, על המונים שנהפכו למכונה עיוורת ודורסנית, על תינוק, המבקש את אמו בין המכונות... יש בכוח המלים לספר את כל אלה, אבל בחוש שאינו מכזב, בחוש שאינו נרדם, מרגיש הקורא ומרגיש גם הכותב, כי הכל סופר, אך הכל נשאר אילם. הימים הללו, על כוחותיהם, על מניעיהם, על נפשם, אינם מדברים בלשונו, כאילו תעו ובאו אל כמה ערים, אל כמה ארצות של עולמנו, מחוץ לעולם. הלשון חופפת את העובדה, אך העובדה מוסיפה להיות זרה לה. קשה לפשט את הדבר, אך נדמה, כי כך ירגיש מי שיקרא בלשון כדור-הארץ תיאור מדויק של זריחת שמש אחרת על כוכב-לכת אחר.

הרבה נכתב על-אודות ימים אלה מחוצה להם, אך הרבה נכתב גם בתוכם. המשטר הנאצי עשה לו את המלה הנכתבת, המדוברת והרועמת, לכוח מניע שמעטים כמוהו. בעולמנו זה, עולם המרכולת, הרעב והחומר, קשה היה להאמין, כי אפשר להחזיק המונים, לא שבוע ולא חודש, אלא שנים על שנים, בסיסמות שיסוי ושכרון, אשר הריווח המוחשי שלהן זעום כל-כך. אמנם, גם הגיסטאפו עושה את שלה. וחלקה ב"משיכת ההמון" אינו מבוטל כל-עיקר, אך לא קטן הוא גם חלקה של הרטוריקה, חלקו של הנאום, של המזמור, של התזמורת. באחת – חלקו של מיניסטריון-התעמולה. אל ישלה איש את עצמו: האלפים, הגועים את ה"הייל" הגדול בעת נאומו של "המנהיג", אינם גועים אותו מאונס, ואם יש ביניהם גם כאלה, לא הם יוצרים את הגעיה. מיניסטריון התעמולה הגרמני הוא הסיטרא אחרא של כוח ההשפעה האמנותית והספרותית. וכמה ערטילאיים, כאמור, הם אמצעיה של השפעה זו. פייטני המהפכה האחרת הבטיחו לחם, עבודה, חו"מ. פייטני הרצח הנאציים מדברים לא על לחם ולא על חמאה, אלא על כבוד לאומי (כמה עוללו את המילים הללו בבזבז משוררים שונים בגרמניה, שנה אחת לפני גדולתן), על תפארת הרייך. מושגים אלה, שמעולם לא היו כה ריקים מתוכן ומיושר, כאשר הם כיום בפי נושאי-הם, נהפכו לכוח סוחף. מעולם לא נעשו מעשי נבלה כה רבים וכה נוקבים, ללא כל טובת הנאה לעושיהם שהיו לעבדים. מבחינה איומה זו, הרי משטרם של היטלר ומוסוליני הם רוחני מכל מה שניתן לשער. רוחניות שהיא מחוץ לגדר אנושי, רוחניות שהיא אחד מפרצופיו הבלתי-אנושיים של המשטר.

באמרנו "בלתי אנושי", שומעים אנו, במשמעות ראשונה ושגורה: בלתי-הומאניטארי, מנוגד לכמה תכונות ומעלות שהן יסוד חיובי באדם, כגון אהבת הבריות, סבלנות, חירות. אבל חותם האנושי נמחה בזמן הזה, בכמה מקומות בעולם, במשמעות מעמיקה יותר, נחקק פשוטו המזעזע של תואר זה. ייתכן, כי גם אנחנו איננו תופסים ענין זה בתודעה ברורה, אך ניתן לשער, כי ההתנגדות האינסטינקטיבית, העולה בתוכנו כלפי המשטר שבמקומות אלה, אינה באה אך ורק מחמת שנעדרים בהם אותם סימנים של סבלנות וחירות, שגם במדינות-עולם אחרות אין הם מובהקים במלואם, וכל עיקרם יחסי. הבלתי-אנושי במקרה זה אינו רק מושג שלילי, המקושר עדיין עם חיובי. הוא מושג, אחר, עצמאי. הוא סטיכיה שאינה אנושית.

משטרי המדינות הטוטאלטריות כופים את האוכלוסים לא רק להיות טובים מן האדם, או רעים ממנו. הם כופים אותם להיות שונים ממנו בתורת יצור יס. הם מגלגלים את מחשבתם בערוצים אחרים, משנים את מערכת עצביהם, את דרכי הרפלקסים, את הראייה וחוש-השמע וההבנה. מיליונים של המוני-גולם הודהמו לראשונה במהלומות-בזק של איומים, של עונשין, של נחשולי כזב

ואכזריות, ועכשיו לשים בהם כדי לברוא אותם מחדש. "בני אדם חדשים" – זוהי אחת הסיסמאות של המשטרים הללו, ואולי האיומה שבהן. יום אחד, אחרי שתפוג תדהמת הפחד, אחרי תהליך הלישה והיצירה, עלולים לקום על פני כדור-הארץ מיליונים על מיליונים של יצורים בצלמם ובדמותם של יוצריהם. הם יהיו בלתי-אנושיים במשמעותו המבהילה ביותר של התואר הזה. במשמעותו המהותית. בימי ביקורו של ראש הקאבינט האנגלי ברומא סיפרה סוכנות טלגרפית, כי ההמון הביט בתמהון אל המטריה הנודעה וראה אותה כניגוד מופלא לסמליו של המשטר השורר שם. האין כאן משהו יותר מזה? כך יביטו בני כוכב מאדים על הליכותיו ולבושו של האדם, בן הארץ. המוני בני-אדם חדשים, המוני יצורים חדשים יביטו כך על כלי שימושה, על מנהגיה, על מושגי מחשבתה של האנושות. הבדל מהותי זה בין משטר העולם, על כל הלקוי והמעוות שבו, ובין היפוכו, משטרי המדינות הללו, יש לזכור תמיד. ייתכן, כי ברבות הימים יפחתו מעשי האכזריות שבהן, הרדיפות, העינויים והדליקות. ייתכן, כי ה ג ב ו ל ה ז ה, המרתיע מהן את האנושות שמחוצה להן, יטושטש בהמשך הזמן, ואז תקום, עזה ותוקפנית שבעתיים, סכנת ההתפשטות ורכישת הלבבות. רבים מאוד, אפילו בינינו, בין היהודים, היו נתפסים למשטר זה ולכל מערכת מושגיו, אלא שגילוייו, כפי שהם כיום, גילויים שיש בהם סכנה לבטחונם וחייהם, מרחיקים אותם ממנו. למען בטחונה של האנושות, למען חייה, יש לעורר ולחזק ולהבהיר בה את יצר השמירה העצמית, את יצר האנטאגוניזם הטבעי, לאויבה בנפש, לבלתי-אנושי לא כמדרגה או כצורה, אלא כ מ ה ו ת. תורת הגזעים אינה מימרה ריקנית. מול פני העולם קם עכשיו אויב בן גזע שאינו שלו, גזע שאינו אנושי. יש להשליט את ההכרה, כי המלחמה התלויה עכשיו באוויר, אם תתחולל בגלוי או תימשך בסמוי, אינה רק מלחמה בין שני משטרים. אם יימשכו הדברים כמו שהם כיום, צפויה לאנושות, אם בהתנגשות של נשק או בהיאבקות פנימית, מלחמה אחרת. אחד מקרבותיו העצומים והקדמונים של הטבע. מלחמה בין שתי משפחות של בעלי-חיים לשליטה על הכדור.